

Поза межами болю (скорочено)

Осип Турянський

Осип Турянський

Поза межами болю

Стислий переказ, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу

Під час Першої світової війни Осипа Турянського мобілізували в австрійську армію й відправили на сербсько-австрійський фронт. Письменник потрапив у полон до сербів. Разом з іншими шістдесятьма тисячами австрійських вояків його відправили етапом через гори Албанії. Полонені гинули від холоду і голоду, врятувалися лише п'ятнадцять тисяч. Турянського, який майже замерз, знайшли сербські лікарі, а лікар-українець Василь Романишин врятував його, помістивши у холодну воду. Згодом Турянський перебував у таборі для інтернованих на італійському острові Ельба. Саме там у 1917 році він написав цей твір, який присвятив дружині і синові.

Розповідь у творі ведеться від першої особи – Оглядівського – українця, одного з полонених, який уособлює самого автора. Крім Оглядівського зображено ще шістьох героїв: українця Добровського, двох сербів – Бояні й Ніколича, угорця Сабо, австрійця Штранцінгера та поляка Пшилуського.

У передньому слові автор говорить, що разом зі своїми товаришами вони впали жертвами жахливого злочину, який приневолив їх стати злочинцями супроти духа людства. Їм довелося пройти за життя пекло, яке кинуло їх поза межі людського болю – у країну божевілля і смерті. Турянський чудом лишився живим, і тепер тіні товаришів являються йому у сні й наяву. Душа лине до товаришів, яким навіть могили ніхто не висипав. Письменник не сміє мовчати. "І коли я мав силу бодай у мільйонній частині зобразити людським словом їхні страждання і збудити в душі людини одну теплу сльозу спочуття до них, то я сповнив супроти них обов'язок їхнього брата і свідка їхнього болю і смерті".

По високому хребті албанських гір, завіяних снігом і морозом окутих, йшли живі трупи людей по трупі природи. Йшли "шляхом смерті". Із сніжних верхів, з чорних обривів, з пропастей, з кожної скелі і з кожного закутка визирала бездонна глибінь

грози, суму й безнадійності. Мороз скував усе навколо. Голод і мороз вели полонених на смерть. Десять днів вони нічого не їли. Тіло з них майже зникло. Обшарпаний одяг висів, мов купа брудного й замерзлого лахміття на кістках. Ноги, опухлі від холоду і голоду, здебільшого були обвинуті онучами, а дехто йшов по замерзлому снігу босоніж. На обличчях – ями замість щік. У кожного довга, розкуйовджена борода. Одні очі погасли, другі блищали гарячковим вогнем і виразом недалекого божевілья. Люди рухалися у стані півсвідомості, яка деколи переходила у повну несвідомість. Здавалося, майже всі збожеволіли.

Сербські вартівники вбивали німечинних людей, які вже не могли йти. Боялися серби, щоб ці вмираючі не відстали позаду й не зміцнили німецького й австрійського війська. Багато людей кидалося в безодню, щоб не вмерти в немочі від сербської кулі. Гробову тишу природи перебивало тихе зітхання, уриване хлипання, голосний лемент і зойкіт людей з босими ногами на замерзлому снігу, радісні оклики збожеволілих, сербські стріли й останній крик розпуки перед смертю.

I

Штранцінгер, який ішов зі своїми шістьма товаришами на кінці довгого ряду, зупинився. Добровський, котрий вів його, спитав, що з ним таке. Штранцінгер мовчав і тільки притискав міцніше до себе скрипку, яку весь час ніс із собою. Його скрипка – це було все, що воєнна доля йому лишила: куля забрала йому очі, його мати з болю вмерла, а його суджена скочила в ріку, й ніхто її більше не бачив. Він дізнався про їх долю й від того часу онімів. Після смерті матері і дівчини він тільки раз загравав. І була це пісня, від котрої навіть ворог заплакав.

Шість товаришів зупинилися і злякалися, бо перший раз від довгого часу почули Штранцінгерів голос: "Ідіть! Я тут останусь". Добровський сказав, що товариші не кинуть його. "Але вмеремо не від сербської кулі", – сказав Сабо й затиснув зуби та блиснув дико очима. Коли сербський стражар приступив до них і наказав йти, Сабо вдарив його палкою по голові. Серб упав, і Сабо забрав його кріс з патронами. Потім обшукав торбу серба, але там хліба не було. Сабо копнув чоловіка, і той покотився в дебри. Ніколич і Сабо взяли сліпого Штранцінгера за руки. Усі сім товаришів відійшли набік від "шляху смерті". Чоловіки оглянулися кругом, та ніде не було ні сліду людського життя. Можна було б шукати албанську хижу, але там замість гостинності вони найшли б смерть із рук диких албанців.

Сабо сказав, що треба розпалити вогонь. Може, хтось уночі побачить вогонь і прийде до них. Ніколич висловив надію, що можуть прийти люди. "Люди? – питав Добровський. – Люди для нас – гірше вовків..." Ніколич відповів, що треба мати хоч іскру якої-небудь надії. Товариші зійшли з гірського хребта, бо думали, що глибоко внизу є життя. Та все було даремно. Після довгого блукання вони зрозуміли, що треба йти тим шляхом, яким пішли інші полонені.

Бояні перший сказав, що не може більше йти. Він сів на сніг. Сабо порадив не зупинятися, бо це смерть. Але він і всі інші теж посідали. Тільки Добровський стояв і намагався вловити якісь звуки, котрі тільки він сам чув. Всі тремтіли в лихоманці. Бояні

лебедів: "Огонь... огонь... огонь...! Згинемо без огню". Товариші знайшли присипаний снігом корч, з великим зусиллям відтяли його при самім корінні. Тяжко було розпалити. "Виймайте Шекспіра, Гете, Канта! Вони нам тут придадуться", – глузував Добровський. Але ще три дні тому вони вже спалили всі книги. Сабо глянув із презирством на скрипку Штранцінгера. "Те тарахкало придалося б дуже на вогонь..." – шепнув. "Дай спокій, – відповів Добровський. – Оця скрипка – це його очі..."

Щоб розпалити вогонь, кожний відтяв сухий шматок зі своєї одежі. Однак вогонь погас. Сабо сказав, що на вогонь треба цілого убрання, та скоро між ними буде не один труп, і треба, щоб це сталося вже скоріш... "Як ти це міркуєш?.." – шепнув Ніколич і з жахом подався назад. Сабо говорив, що треба думати тверезо: один із них мусить умерти... для загального добра. Добровський глянув йому в очі й сказав: "Для загального добра – гинь ти!". "Ні, я ще хочу жити. Але наш товариш Бояні радо згине. Його свідомість ледве вже блимає. Знаєте, що він забув навіть своє ім'я. Бояні, як тебе звуть?". Бояні став лебедіти, начеб усі останки його душі були на його устах: "Я хочу жити... хочу жити...". Після мовчанки Сабо запитав: "Хто з нас пожертвується добровільно для других?" "Я", – перервав мовчанку сліпий. "Я", – пронеслося глухо з уст Пшилуського. До того обидва завжди мовчали. Здавалося, що вони тепер на те тільки й відзискали мову, щоби попрощатися з життям. Добровський сказав: "Ти стань собі на боці, Штранцінгер. Ти святий. Нічия рука тебе не торкнеться". "Але що з тобою... Пшилуський?" – спитав Сабо. "Маєте кріс", – відповів глухо Пшилуський. Ніколич радив не спішити, бо доля сама вирішить, кому найскорше вмерти.

Сабо придумав бігати і скакати довкола корча, і хто перший упаде і вже не встане, цей стане їм усім у пригоді. Німий жах охопив чоловіків. Усі відчували, що незабаром один із них мусить перший згинуть. Замерзлі і голодні, вони почали бігати і скакати довкола корча. Штранцінгер стояв збоку, пізніше ходив чотири кроки вперед, чотири назад. Спершу могли всі ледве рухатися, опісля вже ходили жвавіше. Ніхто не хотів zostавитися позаду других, щоб не показати, що він найслабший.

Оглядівському здавалося, що товариші зникли, а якісь дивні марева вищипали очі на нього... Чоловіка огорнуло бажання скочити у провалля. Та було те, що спинило його. Він згадав, що десь дуже далеко є його син і дружина, яких він не бачив вже два роки. Він відчув маленьку ручку за собою на шиї... Оглядівський вирішив, що хоче жити, тому почав скакати довкола корча.

Добровський сказав товаришам, що коли вони танцюють, то він їм заграє на цимбалах. І став несамовито кламцати і скреготати зубами. А потім просив усіх уявити, що поруч дами, з якими вони танцюють. Сабо припустив, що Добровський збожеволів. Але той сказав: "...Ви, може, побачите балеві дами очима, а я, здається, тільки душею. Однак очима душі я більше побачу від вас". Добровський хотів, поки мав ще трошки сили, говорити, бо у своєму нужденному житті дуже мало говорив. Він показував товаришам елегантність і граціозність танцю. Його уста, складені до іронії і глузу, ціле його запале, бліде й зелене лице з довгою, розчіханою, рижою бородою і з вусами, наче дві розмикані мітли, силкувалися виразити приємну, солодку й готову до

компліментів міну салонового льва.

Добровський почав представляти "дамам" кожного з товаришів: "Ясновельможні дами! Маю за честь представити вам одно вельми цікаве товариство сімох людей, котрих доля вирядила в далекий світ по ділам смерті... Моє ім'я доктор Добровський, людина, що не робить собі нічого ні з голоду, ні з холоду, ні з життя, ні зі смерті і сміється, вибачте, ясні дами, трошки із вас, розуміється, в межах пристойності". Поглянувши на сліпі очі Штранцінгера, Добровський не зміг сказати нічого, лише щось здушило йому горло. Тож він продовжив далі: "...Пшилуський. Все нахмарений, якийсь черв'як його точить, мабуть, погнівався з кимось та й завдає собі, сіромаха, через те великого жалю. Дітвак. От що!.. Пан доктор Оглядівський... Дуже вразливий на тепло жіночого серця, особливо в сьогоднішніх зимних часах. Але шукає того тепла тільки у своєму родинному гнізді... Пан четар Сабо, дикий син угорської пущи. Великий і небезпечний заведія... Пан четар Ніколич, сентиментальний молодик, чиста потіха для вас, високі дами. Пан четар Бояні, дивна людина, що наслідком різних неприємностей в Албанії забула своє ім'я. Хорий, виснажений, в гарячці нахилився над студеним потоком, щоб напиться води. Та, замість зачерпнути води в шапку або в пригорщу, він цілий шубовсть у воду! Ми його витягнули, але він забув забрати з води своє ім'я..."

Добровський скавав, як навіжений. Він хотів, щоб всі боги, царі і можновладці, що кинули людство у прірву світової війни, перейшли оце пекло мук, у якому люди караються. Кожна тінь старалася наслідувати несамовиті скоки Добровського. Це було тяжко і вдавалось тільки Сабові, котрий після Добровського мав ще найбільшу силу. Сабо спершу дивився на Оглядівського і наче казав: "Коли ж уже... один із нас...?" Оглядівському здалося, що не товариш дивиться на нього, а смерть. "Ти думаєш, – сказав він до Сабо, – що я не зумію так гуляти, як ти? Ось поглянь!" Оглядівський став скакати так само, як Сабо. А потім заспівав веселу народну пісню. Сабо відвернувся від Оглядівського і став тепер скакати все напроти Боянія. Ледве живий Бояні, все спускав очі, бо за кожним разом, як поглянув на Саба, смертельне тремтіння проймає його. Вкінці Бояні зважився спитати його слабим голосом: "Чому так дивишся на мене, як сатана?" Сабо не обізвався, тільки більше вп'явив у нього свої убивчі очі. Бояні спотикнувся й упав. Та це додало йому нової сили. Зірвався, як малий хлопчина, і став. Навіть Пшилуський, котрий здебільшого стояв над прірвою, пустився в танець. Кожний чоловік щось кричав, а Оглядівський повторяв раз у раз: "Сонце... сонце..." Тільки Штранцінгер стояв осторонь, наче статуя й мовчав.

Оглядівський пригадав сина і попросив його молитися за батька. Не хотів він вмирати, не побачивши сина востаннє.

Бояні заплакав і закликав: "Мамо моя! Де ти?". Він перестав скакати. Почувши плач Боянія, Добровський сказав: "Коли з тебе мужчина, чоловіче, то ніколи не плач!" Потім Добровський розповідав товаришам про даму, яка зрадила його, коли він був на війні. Відтоді він ніколи не плаче, тільки сміється і кепкує собі з життя й зі смерті. Однак душа його все плаче за втраченою вірою в жінку і в людину.

Серед виру танцю, крику й почувань тяжко ставало розібрати, де кінчився розум, а

починалось божевілья. Бояні, смертельно вичерпаний, не міг далі скакати. Стояв і дивився в безодню, однак мороз примусив його знов скакати. Зробив кілька кроків і упав. Знову кликав матір. Останнім зусиллям зірвався на ноги і прибіг на край безодні, щоб кинутися в глибину. Але Сабо, що пильно слідкував за ним, ухопив його і не допустив стрибка. Бояні впав на землю і закричав: "Смерть!.. Смерть!.. Боже!.. Зглянься!.." Чоловіки стали довкола нього. Коли Бояні зустрівся поглядом з Сабом, то закричав: "Мамо моя!.. Рятуй мене!.. Рятуй мене!.. Ця людина хоче вбити мене". "Не думай так про мене, товаришу. І з мене людина", – сказав Сабо і глянув на Бояні очима, в яких замерехтіло сяйво співчуття. Коли Бояні побачив іскру людяності в його очах і почув його теплі слова, велика ясність засяяла в його очах і на обличчі. Сабо подав йому руку. Бояні попросив товаришів передати його матері, що він помер... у теплій хаті... на білій постелі... Він просив добити його, але Добровський потішав його: "Не бійся, товаришу. Ти зараз заснеш, і весь твій біль мине. Незабаром ми всі заснемо, і всім нам разом із тобою буде добре". Незадовго Бояні заснув і – було йому добре.

Вони стягнули з трупа товариша убрання й розпалили вогонь. Після довгого мовчання глянули на труп. Лежав висохлий, тонкий, наче тріска. Його грудна клітка наче роздерла блідо-зелену, шкіру, і ребра дивилися сумно, наче голі жебраки, на чорний, понурий світ. Його посиніле лице опухло. По цілیم обличчі розлилася радісна усмішка. "Невже ж і нам присуджене таке щастя?" – спитав Ніколич і здригнувся. Добровський сказав наче до себе самого: "Прокляте те життя, в котрому слабший мусить згинати, щоб дужчий міг жити".

II

Чоловіки сиділи коло вогню, коли раптом сліпий спитав, де вони. Оглядівський глянув на обличчя Штранцінгера. Воно так виглядало, начеб не було вже з цього світу. Хоч сліпому було 24 роки, він був схожий на старця. Гаряче співчуття прокинулося в Оглядівського. Якби він був можновладцем, царем, богом, то впав би в порошок, у сніг, у болото на землю перед Штранцінгером і цілував йому ноги й руки, просив прощення.

Оглядівський запитав товаришів про рідню. Ніколич сказав, що покинув батька й матір, у Сабо не було нікого, Пшилуський сказав, що має діти, а про дружину говорити не хотів. Оглядівський глянув на сліпого товариша й затремтів. Навіщо він питав товаришів за рідню? Адже Штранцінгер усе чує...

Далеко на небосхилі появилася велика, дивно таємна тінь і поклалась поперек дороги, яку люди витоптали у снігу. Ніколич прошепотів, що це знак хреста. Що значить цей хрест?..

Оглядівському хотілося знати, що син і дружина живі. У самому кутику серця притаїлася надія, що вони живі. Навіть думати не хотів, що вони померли. Та перед очима чомусь часто являвся жахливий образ смерті, який він бачив у Мукачеві: з його рідної землі поїзд привіз жовнірів, які були хворі на холеру. Пса, який до них підбіг, застрелили, бо навіть собака не смів зблизитися до хворих на холеру, щоб їх привітати.

Оглядівський уявляв, що колись дружина розповідатиме сину, що його тато згинув на війні. І син буде з пошаною згадувати його ім'я. Вони думатимуть, що батько

спочиває десь далеко, серед буйних степів великої України. І не знатимуть, що його тіло на чужині. А може, він ще побачить сина і жінку? Яка чудова мрія!

Добровський сказав, що не тужить ні за ким, сердиться навіть на батьків, що привели його на світ. Чоловік розповів товаришам випадок, коли його капрал бив сербського жовніра, який уже був мертвий. "За що ти б'єш у лице трупа?" – спитав тоді Добровський. "За те, що ця сербська собака не має ні сотика в кишнях", – відповів капрал. Тоді Добровський застрелив його. "Отже, тебе аж надто обурило людське озвіріння. У твоїй душі, значить, і в душі багатьох людей живе ідея людяності й добра...", – сказав Оглядівський. Добровський сказав, що навіть коли виживе, то не хоче вертатися назад в озвірілий світ.

III

Коли чоловіки трішки зігралися, кожного, за винятком Штранцінгера й Добровського, вхопив корч шлунка, так що мусили з болю качатись по землі. Коли перший приступ болю трошки заспокоївся, вони почали вже тисячний раз наново нищпорити по кишнях, але там нічого не було.

Сабо витяг кількадесят тисяч корон. Він розповів, що дістав їх у одному албанському селі у капітана, який мав обов'язок рятувати своїх бідних людей. Капітан усе був ситий, все щось їв. Сабо попросив його дати кілька корон, та капітан сказав лиш "Здихайте! Я не дам ні сотика!" В горах Сабо підглянув догідну хвилю й вирвав йому гроші з рук, а самого скинув у безодню...

Раптом Сабо схопив банкноту і почав її їсти. Його очі виступили з глибоких ям, землисто-сіре лице напучнявіло, й було видно, як паперовий вузлик у його устах мандрував то сюди, то туди. Добровський радив не їсти грошей, бо болітиме шлунок, а коли Сабо виживе, то гроші будуть потрібні. Та Сабо брав тисячкоронівки, роздирав їх і примовляв, що дере державного керманіча, воєнного доставця, що наживається на війні, генерала, який наказав баталіонові Саба брати приступом, без артилерійного підготування, сербську гору. У одну з банкнот Сабо висякався, говорячи, що там жінки, які зраджували чоловіків, поки ті воювали. Лише однокронівку пожалів Сабо, бо вважав, що це бідний, нужденний пес Сабо: "Ти, Сабо, злий і глупий, з тебе негідний, безчесний обірванець, не ліпший від тих, яких ти засудив на смерть. З тої причини мусиш також кинути смертний присуд і на себе самого".

Несподівано всі затривожились, бо Сабо зірвався й побіг над безодню, щоб, мабуть, кинутись у глибину. Але Добровський скочив за ним і вхопив його за руку. З великим трудом удалося вкінці товаришам успокоїти Саба й посадити його коло вогню. Він сидів, як бездушний, і хлипав.

Всім товаришам було дуже тяжко запанувати над своїми почуваннями. Тільки по сліпих очах Штранцінгера не можна було пізнати, чи він плакав, чи ні. Раптом сліпий товариш сказав: "Люди не є злі... не є добрі. Люди тільки нещасливі і – щасливі". По обличчях чоловіків покотилися великі, важкі, гарячі сльози.

Мрія понесла Оглядівського далеко-далеко. Він бачив Святий вечір, дружину і сина у родичів. А він, обшарпаний, знуждований, окривавлений, більше труп, чим людина,

спостерігав за ними під вікном. Чоловік думав, що не має права з'являтися перед рідними людьми у такому вигляді, його місце біля собаки Гектора...

У кишенях Оглядівський знайшов витерту, пожовклу кістку цукру. Він поділив її на шість частин, і чоловіки з'їли цукор із божевільною жадобою. Та скоро всі, за винятком Штранцінгера й Добровського, впали через голодні корчі у шлунках. Коли полегшало, Ніколич сказав, що хоче жити, спитав, чи товариші цього хочуть. В усіх було це бажання, тільки про Штранцінгера Добровський сказав, що дух його не живе вже тут. Він ширяє вже далеко... поза межами болю. І Пшилуський сказав, що жити не хоче...

Сабо натякнув, що спосіб вижити є, і показав на труп Боянія. Їм стало ясно, що, хочаби врятувати життя, мусять їсти тіло свого товариша. Виникла жахлива боротьба між духом і тілом. Тут обридження, там розпучливий крик шлунка. Всі, за винятком Штранцінгера і Пшилуського, обернулися в сторону трупа. "Бійтеся бога, люди, що ви замишляєте? – падькав Ніколич. – Невже у вас немає серця ні якого-небудь людського почування?" Добровський сказав, що вчора жовніри їли тіло свого товариша, але сам до трупа не хотів іти. Сабо пішов сам.

Жахливість думки Саба розтрощила до дна все єство Оглядівського. Чоловік побачив за сто кроків від себе корч, який почав йому нагадувати жіночу постать, яка пригортала дитину до грудей. Жінка гинула ще страшнішою смертю від їхньої, бо мусила дивитися безпомічно, як вмирає її дитина.

Сабо прийшов і приніс кавалок тіла з трупа товариша. Поклав його коло вогню й обтирав полою свого подертого плаща кров на руках. Нараз щось потрясло ним, як землетрус гранітною скалою. Поклав праву руку на очі і став їх обтирати брудним рукавом. Добровський заскреготав зубами, зареготався глумливо і крикнув з якоюсь жахливою іронією, що зморозила стриж у костях: "Не журіться, товариші! Тепер собі людське м'ясо припечемо і з'їмо, сили наберемося і назустріч сонцю золотому підемо. Ха, ха, ха, ха!" Ніколич устроїв палицю в кусник тіла товариша, відкинув його далеко від огню і злебедів тремтячим голосом: "Хай згину, а людського тіла не буду їсти, й ніхто з вас не їстиме!" Згодом вони стали відчувати вчинок Ніколича, як освободження з якогось несамовито важкого гніту. Їхній дух переміг тіло. Однак перемога духа коштувала дорого. Вони ледве трималися сидячи. Хоч і як білий сніг їх манив покластися на нього, то проте остання життєва іскра здержувала їх від лежання, бо це була би смерть...

Сліпий товариш зітхнув, а потім почав грати на скрипці. Спершу руки сліпого тремтіли й закостенілі пальці не хотіли слухати голосу душі. І замерзла скрипка хотіла все мовчати, як її власник. І перші її звуки були уривані, захриплі, порожні. Але згодом душа Штранцінгера перемогла всю неміч рук, весь опір скрипки. І у тьму їхніх душ, і в мертву пустоту замогильну полинула пісня сліпої людини. Шість душ ізлилося в одну душу. І стала ця пилінка-душа велика, мов світ, бо сховала в собі біль усього світу.

Руки Штранцінгера замерзли. Оглядівський взяв його руки у свої долоні й хотів ogrіти їх. Але його долоні були зимні. Він притулив його руки до своїх уст і до лиця. Але його уста й лице були зимні. Тоді він силкувався війнути теплим подихом з грудей.

Остання, велика, гаряча, ще не виплакана сльоза впала на висохлу синю руку сліпого. Штранцінгер узяв руку Оглядівського у свою, стиснув, нахилився до нього і шепнув: "Є сонце в житті". Всі товариші глянули з зачудуванням, подивом і з пошаною на сліпого товариша. Товариші відчували якийсь могутній дух людини. Довго вони дивилися на нього мовчки з німою пошаною. Добровський шепнув: "Він щасливіший від нас..."

IV

Пшилуський перший помітив, що в небі з'явилися круки. Жахливе, понуре крикання скувало новим морозом останок їхніх душ. Ніколич таємним голосом почав співати пісню-колискову, у якій згадувалися круки. У кінці пісні голосом, повним жаху, сказав: "Товариші, моя мати правду сказала... Чуєте?... Над нами круки кричать..."

Довгу мовчанку перебив Сабо, кажучи, що його кличе батько. Оглядівський зізнався Добровському, що побачив матір з дитиною. Небо почали роздирати блискавиці і громи. Під ударом вихру чорні хмари пустилися в дикий танець. Вони купчилися над вогником і над живими істотами довкола нього. Грім за громом ударяв у землю довкруги тіней. Смертельне тремтіння проймало їх тіло.

З криканням гайвороння, з ревом громів і з зойкотом вихру змішався несамопитий регіт. Це Пшилуський радів, що до нього йде смерть. Він сказав, що хоче висповідатися перед смертю. Чоловік розповів, що цілий рік не бачив своєї жінки. А коли дістав відпустку і приїхав, діти розповіли йому, що до мами приходив якийсь пан і цілував її. Відтоді Пшилуський утратив ціль життя. Всі його мрії про родинне щастя розвіяні, опльовані... Його найвищу ціль життя зруйнувала війна. Найстрашніше було для нього те, що жінка цілувалася з коханцем на очах дітей. Він їй все простив, але злочину матері супроти дітей не міг простити.

Пшилуський замовк, і його очі блукали в мрачній далі й шукали когось. Раптом ухопив кріс і стрілив, думаючи, що вбив дружину. Гайвороння зірвалося з трупа Боянія і злетіло з тривожним криканням угору. З очей Пшилуського стали канути сльози. Добровський заспокоював Пшилуського: "Потішся тим, що ти не перший і не останній. І мене не минув подібний біль. Але я не плачу. Пощо? Лиха жінка не достойна сліз і розпуки мужчини". З грудей Добровського мимоволі продерся тихий стогін. Але він миттю придушив його. Пшилуський притискав сині руки судорожно до чола й шептав: "Дітоньки мої!" Грім ударив і заглушив його останні слова. Незабаром його тіло почало поволі холонути. А на його обличчі застигали два ясні струмочки. Вогонь уже слабо блимав. І Пшилуський дивився на нього, але вже його не бачив.

Раптом роздався якийсь дивний, жахливий стогін. Це Штранцінгер кинув скрипку у вогонь. Чотири струни одна за одною тріснули. У конанні скрипки було чути голосіння людського розпачу. Божевілля і смерть Пшилуського, вид погасаючого вогню, горіння скрипки і тремтіння Штранцінгера збудили усіх із душевного отупіння. Ніколич дивився на мерця і не міг зрозуміти: "Він умер... він сидить... Чому він сидить. Я бачив багато мерців... Я не бачив сидячого мерця..." Сабо і Добровський стали заспокоювати його. Раптом Ніколич ледве чутним голосом прошепотів: "Бояні вмер... Пшилуський умер... Штранцінгер?... Невже він?... Сліпий брате? Промов слово..." Та сліпий мовчав.

Ніколич сказав, що чує чийсь плач.

Сніг, гнаний вихром, виводив дикий танок над головами товаришів. У голові Оглядівського щось шуміло, кипіло, било молотом. Він розплющив очі і побачив кругом себе у сніжно-білій киреї завитих мерців... Всі мерці сиділи, та проте рухалися... з місця на місце... Здавалося, що мерці танцювали, і Оглядівський думав, що збожеволів. Раптом він побачив, що мати з дитиною рушила до них. Він почав кричати: "Вона йде до нас!.. Вона йде до нас!.." Та потім почав кричати жінці не йти, бо її чекає могила. Добровський сказав Оглядівському: "Ти живеш... мій друже..." Він взяв Оглядівського за руку, показав товаришів і сказав: "Всі живуть... Тільки Пшилуський умер..."

Жахлива мандрівка мерців скінчилася, і Оглядівський пізнав кожного товариша. Ніколич говорив: "Я хочу жити... Хтось поклав мене живцем у могилу... Я не останусь в труні... Тут у могилі зимно... Сумна моя душа в могилі... Я хочу жити... Мої добрі браття, покиньмо цю студену могилу... Штранцінгер... покажи нам сонце!.." Знову вдарив грім. Сабо звернувся до неба і з люттю кричав: "Ти, котрий там нагорі розперся серед чорних хмар: Грими і вдар!.. Грими і вдар!.. жорстокий трусе! Зиркни на сліпого, зиркни на горе, котре ти тут ізгоропашив для своєї радості!.."

Добровський побачив корч, та Оглядівський вихопив з рук Пшилуського сербський кріс і, силкуючися встати, кричав не чіпати корча, бо то його жінка і син, які йдуть до нього.

При допомозі кріса Оглядівський намагався всіма силами устати й піти назустріч дружині й синові. Товариші глянули в сторону корча з виразом великого здивування. Сабо й Ніколич дивилися довго і вперто. Вони теж почали кричати, що то жінка з дитиною. Добровський глянув на всіх і здригнувся. Потім запитав: "Чому не вийдеш назустріч своїй дружині?" Оглядівський не міг встати, тому став прохати Добровського про допомогу. Він допоміг Оглядівському піднятися і сказав: "Нам обом одна дорога: ти йдеш настрічу жінці - я по дерево". Сабо й Ніколич радісно закричали: "Вони йдуть! Вони йдуть!" Недалеко вдарив грім. Ніколич плакав від своєї безпомічності. Плакав голосно, як мала дитина. Навіть круки злякалися голосу ридання людської душі. Тільки небо не злякалося. Воно холодно відкидало людське ридання, заглушувало його своїми громами.

Добровський з Оглядівським пройшли лиш десять кроків. Далі йти не мали сил. Добровський просив: "Заклинаю тебе на все на світі... товаришу... Іди сам до них... Приведи їх до мене..." Добровський зробив ще три кроки сам і знов упав на землю. Обидва почали рачкувати й качатися по снігу до вогнища. Сабо закричав їм, щоб йшли по жінку. Оглядівський і Добровський прилізли разом до вогнища. Та воно вже погасло. Перший раз показався на обличчі Добровського вираз розпуки. Але це тривало лиш коротку хвилину. Він стрепенувся і сказав: "Щось мокре тиснеться мені до очей. Тепер ось нам висновок із цілої життєвої філософії: погас огонь - треба спати йти. Добраніч вам, товариші. Дай боже, щоб нам так солодко спалося, як Пшилуському. Добраніч тобі, моя старенька мамо... в моїй душі горить тепер лиш одно-однісіньке бажання: вічний супокій". Потім Добровський звернувся до Оглядівського і сказав: "А ти, брате,

також не журися. Коли у тьмі і в хаосі, в якому ми мучимося, тліє іскра якої-небудь ідеї, то твоя огненна любов до життя й до його вищих цінностей переможе смерть. Коли ж усе життя – це тільки безцільний сліпий вир припадку й божевілля, то ти супокійно засни. А як прокинешся, то побачиш свою дружину з сином он там". Він показав на небо. Підібрав ноги під себе, сперся ліктями на коліна, схилив голову на руки та підпер її добре долонями й заплющив очі. Ніколич глянув на нього і знов голосно розплакався. Він попросив Добровського не покидати їх.

Вся сила свідомості Оглядівського була при дружині з сином. Чоловік просив Бога дати хоч трішки сили, щоб зайти до них. Він витяг з рук Саба кріс і вистрелив у чорного звіра, який, здавалося йому, був біля дружини з сином. Та раптом замість жінки з дитиною він побачив корч. Роздираючий розпач огорнув Оглядівського. Він думав, що вбив свою дружину і сина. Він почав просити товаришів вбити і його. Оглядівський прилазив до кожного з товаришів, будив, термосив їх, але вони мовчали. Чоловік обернув кріс і вже хотів вистрелити у себе, коли раптом не з цього світу озвався слабкий, сонно-мрійний голос Штранцінгера: "Далеко... там... сонце...". Кріс випав з рук Оглядівського.

Раптом якесь солодке тепло огорнуло ціле єство Оглядівського, любо стало на душі. Він побачив хату, ясеня, маленьких дітей, що гралися під хатою на сонці... Мати тримала його, маленького, на руках, а він сміявся. Згодом побачив сина і дружину. Взяв хлопчика на руки. Він питав їх: "Невже ви обоє дійсно живі, чи це лиш ваші тіні?...". Обоє хотіли обняти його, але він зупиняв їх, бо мав замерзлі уста, на яких сиділа смерть. Він взяв їх за руки, і вони пішли на сонце. Кругом них хвилювали пшеничні лани. Він пригорнув дружину і сина, а потім кудись полетів...

V

Мов крізь імлу Оглядівський бачив, що він у воді. Хтось говорив до нього рідною мовою. Чоловік впізнав голос свого товариша Василя Романишина, який розповів, що впав хворий позаду, та на щастя, їхали на конях сербські лікарі з полоненими австрійськими лікарями й посадили його на коня. Край дороги вони побачили шестеро людських тіней, які сиділи довкола вогнища. Василь впізнав Оглядівського і зі страху мало не впав. На щастя, серце Оглядівського якимось чудом іще билось.

Оглядівський спитав, де його товариші. Василь сказав, що лишилися на горі й сидять довкола огнища... Після мовчання Оглядівський спитав: "Де вони... обоє?". "Вони живуть і ждуть тебе", – відповів Василь. З очей Оглядівського продерлися дві великі, важкі сльози, гарячі, наче кров.